

AKP'NİN DEMOKRASİ SÖYLEMİ VE MUHAFAZAKÂRLIK: Muhafazakâr Demokrasiye Eleştirel Bir Bakış

Yrd. Doç. Dr. Ülkü Doğanay
Ankara Üniversitesi
İletişim Fakültesi

• • •

Özet

Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) 3 Kasım 2002 Genel Seçimleri'nin ardından, "muhafazakâr demokrasi" adlandırmasının partinin seçmen tabanını oluşturan farklı kesimleri bir araya getireci bir kimlik olarak öne çıkarıldığını görmekteyiz. Bu adlandırmaya başvuran söylem içinde "müzakere", "katılım", "hoşgörü", "çokkültürlülük", "uzlaşma" kavramlarının da pragmatik bir politika kavrayışı, demokrasinin araçsal bir yorumu, bireysel çıkarlar etrafında örgütlenen bir sivil toplum anlayışı ve dinsel kimliklere, din ve vicdan özgürlüğüne dayalı bir uzlaşma arayışını ortaya koyacak biçimde kullanıldığı görülmekte. Bu çalışma, AKP ileri gelenleri ve milletvekillerinin "muhafazakâr demokrasi" kavramlaştırmasını ve bu kavramlaştırmaya eşlik eden pragmatik-aracısal demokrasi anlayışını sorgulamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Muhafazakarlık, demokrasi, katılım, hoşgörü, Adalet ve Kalkınma Partisi.

Justice and Development Party's (AKP's) Discourse of Democracy and Conservatism: A Critical Regard to Conservative Democracy

Abstract

Following AKP's (Justice and Development Party) victory on 3 November 2002 General Elections, "conservative democracy" is presented to the different segments of the party's electorates as a unifying and all-encompassing identity. In many speeches, declarations and documents, the term "conservative democracy" is used in relation to the demands for "an active civil society", "participation", "tolerance", "multiculturalism", "compromise" and "deliberation". Certainly, we are familiar with such demands since the last quarter of the twentieth century parallel to the demands for reactivation of the representative democracy's legitimacy principle through active participation of the citizens to the politics. Nevertheless, AKP's use of these notions in defining its "conservative-democratic" identity is rather accompanied with a pragmatic consideration of politics, an instrumentalist notion of democracy, a mission of civil society organized around individual interests, a conception of tolerance and a quest for compromise based on the religious identities, liberty of religion and conscience. This paper, aims to review AKP leaders', notables', and the deputies' conceptualisation of "conservative democracy" and to display basic dilemmas of such a pragmatic and instrumentalist consideration of democracy. In order to do so, the party program, party notables' declarations and the deputies' discourse during the plenary debates of the Turkish Grand National Assembly are surveyed.

Keywords: Conservatism, democracy, participation, toleration, Justice and Development Party.

AKP'nin Demokrasi Söylemi ve Muhafazakârlık: Muhafazakâr Demokrasiye Eleştirel Bir Bakış*

2002 Genel Seçimleri öncesinde yeni kurulan bir parti olarak kendini, kadrolarını ve seçmen tabanını paylaşmaya aday olduğu partilerden ayırmayı hedefleyen AKP, bu hedefine ulaşmak için, Türkiye’de daha önce bir araya getirilmemiş iki kavramdan yararlanan bir adlandırmayı tercih etti: Muhafazakâr demokrasi. Kavramın içerdiği muhafazakârlık ve demokratlık nitelikleri, aslında daha önce birçok parti tarafından benimsenmiş, pek çok bağlamda dile getirilmişti. Ancak AKP’nin bu iki kavramın bir aradalığına atfettiği anlam, seçimlerdeki başarısının ardından, partinin kadrolarını, politika tercihlerini, ileri dönük hedeflerini ve bu hedefleri gerçekleştirmede benimsediği politikaları açıklayan; bunları hem halkın, hem Avrupa Birliği’nin, hem de merkezi siyasal aktörlerin gözünde meşrulaştıran “sihirli sözcükler” olarak sunan bir söylem tarafından oluşturuldu. AKP, “muhafazakâr demokratiğin” ne anlama geldiğini açıklarken, yirminci yüzyılın son çeyreğinden bu yana tanıdığımız, ancak sol politikaların eylemlilik alanı içinde gelişen kimi kavramları ödünç aldı. Bunların başında gerek siyaset bilimi literatüründe gerekse politik ve toplumsal arenada liberal demokrasinin krizi ve bu krizin aşılması için öne sürülen çözüm önerileri bağlamında 1960’lı yılların sonlarından bu yana gündeme getirilen ve özellikle de radikal demokrasi tartışmaları içinde yeni bir bağlama taşınan, “katılımcılık”, “çokkültürlülük” ve “müzakere” kavramları gelmekte. Ancak bu kavramlara başvuran literatürün demokrasiyi ve politik etkinliği anlamlandırma biçimi ile Türkiye’deki güncel politika içinde, özellikle de kendi kimliğini “muhafazakâr demokrat” olarak tanımlayan AKP’nin katılım, çokkültürlülük ve müzakereden anladığı arasında önemli bir fark olduğunu belirtmek gerekiyor.

* Bu yazının ilk kopyasını titizlikle okuyan, yazının son halini almasına yaptığı katkılardan dolayı Eser Köker’e teşekkür ederim.

Bu çalışmada, AKP lideri ve ileri gelenlerinin parti kimliğini tanımlamakta sıklıkla başvurduğu “muhafazakâr demokrasi” adlandırmasının gönderme yaptığı demokrasi kavrayışının, hangi anlamsal çerçeveler içinde, devlet-toplum ilişkisine dair ne tür yönelimlerle yorumlandığını ve hangi önceliklerle tanımlandığını ortaya koymak amaçlanıyor. Böylece, Avrupa Birliği (AB) uyum süreci çerçevesinde gerçekleştirdiği çok sayıda reformla AB'nin Türkiye'deki demokratikleşme sürecine ilişkin beklentilerini biçimsel düzeyde büyük ölçüde karşıladığı görülen AKP'nin, devlet-toplum ilişkisini dönüştürebilecek ve demokratikleşme yönünde yapılan reformların uygulama zeminini güçlendirecek bir demokrasi anlayışını hayata geçirebilme potansiyeli de sorgulanmış olacaktır. Bu amaç doğrultusunda, AKP liderinin ve ileri gelenlerinin çeşitli bağlamlarda yaptıkları açıklamalar; parti programı, seçim bildirgesi, acil eylem planı gibi parti politikalarını ortaya koyan temel yayınlar ve AKP milletvekillerinin TBMM Genel Kurul görüşmelerindeki “demokrasi söylemleri”¹, parti seçkinlerinin muhafazakâr demokrasiyle ilişkilendirdiği temel kavramlar düzeyinde incelendi. Burada, AKP milletvekillerinin parlamento konuşmalarına özel bir önem verilmekte. Bunun nedeni, parlamentodaki konuşmaların partinin resmi politikasından tümüyle bağımsız olmamakla birlikte, belli ölçülerde kamuoyunu yansıtma ve kamuoyu oluşturma işleviyle ilgili. Özellikle, uluslararası literatürde parlamento konuşmaları üzerine yapılan çalışmalar, modern parlamentonun toplumdaki farklı görüşlerin temsil bulduğu bir kamusal zemini oluşturmaya devam ettiğini vurgulamakta². Bu yönüyle, AKP milletvekillerinin konuşmalarının, parti politikalarının yanında, partinin temsil ettiği politik tabanın görüşlerine de aracılık etmesi beklenmektedir. Bununla birlikte, incelenen konuşmaların ve diğer dokümanların parti ileri gelenlerinin “kamuya açık” söyleminin öğeleri

1 AKP milletvekillerinin konuşmaları, 3 Kasım 2002 seçimlerinden 31 Ekim 2005 tarihine kadar olan dönemdeki TBMM tutanakları üzerinden “muhafazakâr demokrasi”, “muhafazakâr”, “katılımcı demokrasi”, “hoşgörü”, “uzlaşma”, “çokkültürlülük”, “sivil toplum”, “laiklik”, “çoğulcu demokrasi” kavramları aracılığıyla yapılan anahtar sözcük taraması sonucunda incelenmiştir. Böylece, milletvekillerinin konuşmalarında bu sözcüklerin geçtiği bağlamlarda ortaya konulan demokrasi anlayışının temel yönelimleri üzerinde durulmuştur.

2 Bkz. Scheuerman, (1995:152); Miller, (1999: 362); Uhr, (1998); Dryzek ve Holmes, (2002); Gring-Pemle, (2001); Jacobs, (1998); Desmarchelier, (2005); Doğanay, (2005). Türkiye’de parlamento konuşmaları üzerine yapılan çalışmalara örnek olarak bkz. Sezgin (1995), Üstüner, (1993); Özdemir, (2004 a,b). Ayrıca, Türkiye’deki retorik çalışmalarına teorik bir katkı ve retoriğin siyasal iletişim çalışmaları içindeki yerine ilişkin genel bir değerlendirme için bkz: E. Köker, (2005).

olduklarını göz ardı etmemek gerekir. Milletvekillerinin seçmen tabanıyla birebir ilişkilerinde ortaya çıkan söylemleri ya da partiyle organik ilişki içindeki kimi yayın organlarında, dergilerde yer alan açıklamalar ve iddialar, bu çalışmanın kapsamı dışında kalmıştır. Çalışma iki bölümden oluşuyor. Birinci bölümde AKP'nin muhafazakâr kimliğinin tanımlandığı temel yönelimler üzerinde durulmakta, ikinci bölümde ise parti ileri gelenleri ve milletvekillerinin "demokrasi" söylemi ayrıntılı bir bakışla ele alınmaktadır.

I. AKP'nin Muhafazakâr Kimliği: Temel Yönelimler

AKP, yeni kurulan bir parti olarak kimliğini tanımlarken, öncelikle içinden çıktığı ve kadrolarının önemli bir kısmını bünyesinde barındırdığı Milli Görüş partileri ile arasına bir mesafe koyma ihtiyacı duyar. Bu mesafe, bir yönüyle partinin Anayasa Mahkemesi kararıyla kapatılan Refah Partisi, Saadet Partisi, Fazilet Partisi çizgisinden ayrılarak sistemle barışık bir konuma yerleşme yöneliminin ifadesidir. Bu yönelim, söylemsel düzeyde, dinle siyasetin ayrılması gerektiği iddiası ile ifade bulur. AKP, kendisini İslamcı ve etnik kökene dayalı partilerden kuruluş bildirgesinde belirtildiği gibi bir "kitle partisi" olma hedefi düzeyinde ayırmaktadır. Böylece, yeni kurulan parti, merkezde yoğunlaşan genel seçmen tercihlerine hitap ederek seçmen tabanını yaygınlaştırmayı hedeflemektedir. Bu nedenle de toplumun temel siyasal örgütlenme biçiminin İslami yaşam tarzının gerekleri ile belirlenmesi talebi üzerine kurulu bir siyaset anlayışını reddetmektedir. Recep Tayyip Erdoğan'ın danışmanı ve partinin ideoloğu olarak tanınan Yalçın Akdoğan'ın sözleriyle, "Hareketinin merkezine tek bir dini anlayışı, mezhebi veya etnik özelliği yerleştirerek 'biz ve diğerleri' ayrımı yapan ayrışmacı siyaset tarzının Türkiye şartlarında kutuplaşmaya sebep olduğu vurgulanmaktadır." (2004:19). Parti programında, partinin "kutsal dini değerlerin ve etnisitenin istismar edilerek siyaset malzemesi yapılması"nı reddettiği belirtilir; "dini, siyasi, ekonomik veya başka çıkarlara alet etmek veya dini kullanarak farklı düşünen ve yaşayan insanlar üzerinde baskı kurmak" kabul edilemez bir yönelim olarak tanımlanır.

Ancak bu değişikliği tam anlamıyla bir kopuş olarak değerlendirmek yanlış olacaktır. AKP örneğinde kopuştan söz etmek, birebir devamlılıktan söz etmek kadar yanıltıcıdır. AKP'nin din temelli siyaset anlayışından uzaklaşmaya dayalı söylemi, Refah Partisi'nin kapatılmasının ardından Türkiye'deki İslamcı hareketin içine girdiği "liberal demokrasiyle uzlaşma" eğiliminin bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. Gülalp (2003) 1990'lı yılların başında, bir yandan liberal demokrasinin kültürel olarak batıya özgü bir model olduğunu söylerken bir yandan da meşruiyet iddialarını demokratik değerlere atıflar yaparak kuran,

bu nedenle de paradoksal bir konumda bulunan İslamcı hareketlerin, çevrelerin ve yazarların, liberal demokrasiye alternatif getirme amacıyla “çok kültürlülük”, “çoğulculuk” gibi değerlere vurgu yaparak ulus-devlete karşı çok hukuklu/çok kültürlü toplum modelini³ gündeme getirdiklerini belirtir. Refah Partisi'nin kapatılmasının ardından ise aynı çevrelerde “liberal demokrasinin İslami bir paradigma içine alınması” talebi öne çıkmış, ortaya çıkan partilerin amaçlarını insan hakları ve liberal demokrasi temelinde belirlenmeye başladıkları görülmüştür (Gülalp, 2003:158-159). AKP'nin merkeze yönelişi de bu gelişmelerin bir devamı olarak görülmelidir. AKP'nin din merkezli kimlik tanımından uzaklaşarak bunun yerine “Muhafazakâr” adlandırmasını benimsemesi, Aktay'ın vurguladığı gibi, İslamcı siyasal hareketin sistem nezdinde meşru ve mümkün olan bir “dil arayışı”nın sonucudur. Aynı zamanda, “muhafazakârlık”, seçmenin gözünde “dine yaptığı çağrışımla”, İslamcı parti tabanının oylarını da güvenceye almaktadır (2003:350).

AKP'nin merkeze yönelişinde, toplumdaki demokratik yönelimlerin yanında, yatay birtakım sınırlılıkların ya da kimi pratik/pragmatik nedenlerin rol oynadığından da söz edebiliriz: Bu nedenlerin birincisi, parti genel başkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın hakkında açılan davalar nedeniyle tümüyle “siyaset dışı kalma” tehlikesiyle karşı karşıya gelmesi sonucunda sistemle barışık bir harekete yönelmesidir. İkinci neden ise, merkezde yoğunlaşan genel seçmen tercihlerine hitap ederek, yeni kurulan partinin seçmen tabanını yaygınlaştırma girişimidir. Böylece AKP, bir yandan oluşturduğu dini tabanlı muhalefetin katkısıyla partinin merkezdeki diğer partilerden farkını ortaya koyar; diğer yandan ise laik seçmen çoğunluğunun güvenini kazanarak başarı şansını artırma olanağı bulur⁴ (Mechan, 2004:354).

3 1990'lı yılların başlarında, Ali Bulaç (1992) tarafından ortaya atılan “Medine Vesikası”nı yeniden canlandırma iddiası, bütünlükçü ulus devletin yerine İslamiyet'in ilk yıllarında uygulanan, siyasal topluluğu oluşturan her dinsel grubun, topluluğun kendi hukuklarına göre, kendi kurallarıyla yaşayacağı bir çoğulculuk rejiminin getirilmesini öngörmekteydi. Bir inançlar konfederasyonu olarak ortaya çıkan çok hukuklu devlet model önerisi, Refah Partisi'nin 1993'teki kongresinde parti görüşü olarak benimsenmiş ve daha sonra da anayasa değişikliği önerisi haline getirilmişti.

4 Yine de partinin kurmaya çalıştığı bu “merkezdeki” kimliğin oluşturduğu ılımlı görünüm, laik gelenek içinde yer alan politik taraflarca, partinin görünmez bir köktenci eğilimi olduğu iddialarının dile getirilmesine engel olmaz (Heper, Toktaş, 2003:160). AKP hükümeti, bu türden iddialar karşısında Partinin “ılımlı” kimliğini koruyabilmek adına, İslamcı seçmen tabanını hoşnut etmeye yönelik politikalarından geçici sürelerde geri adım atmak durumunda kalmaktadır.

Muhafazakârlık söylemi, yukarıda belirtilen pratik nedenlerden ötürü, yeni kurulan partinin bünyesinde birleştirmeyi hedeflediği kesimlerin ortak noktalarını vurgulayan bir şemsiye işlevi görür. Bu şemsiyenin altında, muhafazakâr düşüncenin tarihsel gelişimi içinde önemli rol oynayan izlekler olarak din, devlet, otorite, cemaat, gelenek ve tarihin ayrıcalıklı bir yeri vardır (Bora, 1998; Köker, L., 2004). Ancak tarihe ve geleneklere yapılan vurgu, değişimin tümüyle reddi anlamına gelmez; muhafazakârlık, geçmişle araçsal bir ilişki kurar (Çiğdem, 1997:33). AKP ileri gelenleri, bir yandan geleneksel kültür ve değerleri korumaya özel bir vurgu yaparken diğer yandan Batı demokrasisinin temel kurumlarını, bilim ve tekniğini benimsemenin önemi üzerinde dururlar. Muhafazakâr düşünce, “modern liberal toplumların, değerlerden arınmış, kültürel kimlikten yoksun toplumlar olamayacakları, olursa yozlaşacakları ve çökecekleri”, bunu önlemek için “toplumun birtakım temel değerleri”nin “muhafaza edilmesi” gerektiği iddiasına önem verir (Bora, 1998:70). Bu yönüyle AKP’nin muhafazakâr kimliği, modernleşen ve geleneksel Türkiye arasında bir köprü kurma, orta yol olma iddiası (bkz. Erdoğan, 2004: 7-8) ile şekillenmektedir. Batının bilim ve teknolojisinde somutluk kazanan “çağdaş dünya”yla bütünleşme hedefi, AKP için merkezi bir önem taşımaktadır. Bunun yanında, parti programında İslam ülkeleriyle ilişkilere ve işbirliğine de özel bir önem verildiğini vurgulamaktan geri kalınmaz. Böylece AKP, basında sıkça yer aldığı şekliyle, Recep Tayyip Erdoğan’ın medeniyetler çatışması tezine getirdiği “medeniyetler buluşması” yorumuyla uyumlu biçimde, modern Batı ve “Müslüman Doğu” arasında köprü olma işlevini üstlenmiş gibi görünür. Söz konusu işlev, parti ileri gelenlerinin “gelenegi dışlamayan bir modernlik, yereli kabul eden bir evrensellik, köktenci olmayan bir değişim vurgusu”nda (Akdoğan, 2004:18) muhafazakâr düşünceyle bütünleşir⁵. Meclis konuşmalarında partinin statükocu bir çizgide olmadığı, “katılımcı”, “çoğulcu”, “çokkültürlü” bir toplum lehine talepleriyle “değişimden yana” olduğu vurgulanır⁶.

5 Merdan Yanardağ, modernleşme yoluyla batının teknolojisinin ve diğer kazanımlarının alınması, buna karşılık yerel değerlerin, dinin ve kültürün korunması yönündeki bu tercihi Tanzimat Dönemi aydınları tarafından ortaya atılan ve Ziya Gökalp’in geliştirdiği “hars” ve “medeniyet” ayrımıyla ilişkilendirir: “Böylece ortaya çıkacak sentez ile Batının yakalanabileceği, hatta “hak dininin gücüyle” geçilebileceği düşünülmektedir” (2004:115).

6 Örneğin, AKP milletvekili Ömer Çelik, 21 Mart 2003 tarihinde mecliste yaptığı konuşmada muhafazakârlığın statükoculuk anlamına gelmediğini şu sözlerle vurgular:

Partiye sistemle barışık ve Cumhuriyet'in ilkelerine bağlı bir kimlik atfetme çabası, kendini en belirgin biçimde laiklik söyleminde ortaya koyar. AKP'nin laiklik söylemi, muhafazakâr düşüncenin dine yaklaşımına uygun bir çizgidedir. Muhafazakâr düşünce içinde din, "dünyevi saiklerle yeniden yorumlanır", toplumun istikrarını ve devamını sağlayan bir bağ olarak görülür (Bora, 1998:58). Bu bağlamda AKP'nin dine bakışını belirleyen temel özellik, onun laikliği demokrasinin gerekli şartı olarak görmesiyle nitelenir; ancak AKP "laikliğin din düşmanlığı şeklinde yorumlanmasına" da karşıdır (Parti Programı). AKP laikliğe temelde din ve vicdan hürriyetinin teminatı olan bir araç olarak yaklaşır ve bu çerçevede, laikliği "her türlü din ve inanç mensuplarının ibadetlerini rahatça icra etmelerini, dini kanaatlerini açıklayıp bu doğrultuda yaşamalarını; ancak inançsız insanların da hayatlarını bu doğrultuda tanzim etmelerini sağlayan bir ilke" olarak ele alır (Parti Programı)⁷. Bu çerçevede, laiklik özgürlük ve toplumsal barışın temel ilkesi olarak adlandırılırken, özgürlük kavrayışı "din ve inanç mensuplarının ibadetlerini rahatça icra etmeleri, dini kanaatlerini açıklayıp bu doğrultuda yaşamaları" ile temellendirir. Yalçın Akdoğan (2004), laikliğin temel hak ve özgürlüklerin -ki burada kastedilen öncelikle din ve vicdan özgürlüğüdür- anayasal güvence altına alınmasını sağlayan bir tür hakem müessesesi gibi işletilmesi gerektiğini belirtir. Bu yönüyle AKP'nin laiklik modeli Kemalist Cumhuriyet'in dini devletin kontrolüne alan laiklik anlayışını "tekilci ve dayatmacı bir ideoloji" olarak değerlendirir ve laikliğin "çoğulculuk, tolerans ve tarafsızlık kültürü üreten bir mekanizma olarak" algılanması gereği üzerinde odaklanır (Akdoğan, 2004: 75-76). Ne var ki, böyle bir bakış açısı bireye dinsel temelde belirlenen bir özgürlükler alanı tanımaktadır. Bireyin kimliği, ancak dinsel inançlara sahip olma ya da olmama, bir dinin mensubu olma ya da olmama, bir dinin gereklerini yerine getirme ya da getirmeme tercihleriyle belirlenebilmekte, farklı "dinsel" kimliklerin bir aradalığına dayalı bir özgürlük anlayışı içinde yer bulabilmektedir. AKP'nin muhafazakârlık kavrayışı, bu yönüyle, Akdoğan'ın belirttiği gibi, "merkezi otoritenin gücünü, siyasal birliği, seküler toplumsal erdemleri" vurgulayan İngiliz muhafazakârlığı karşısında, "yerel otoriteleri,

Türkiye'de, kendisine "sol" adı veren partiler tarihsel olarak statükocu oldukları için, sağ partiler de tarihsel olarak değişimi ve reformu savundukları için Sayın Özyürek'in bu ifadesi baştan aşağı yanlıştır, Türkiye örneğinde. Türkiye'de, sivil toplumu, eşitliği, milletin siyasal katılımını, milletin devlet hayatında söz sahibi olmasını "yeter, söz milletindir" ifadesiyle, her zaman için, muhafazakâr partiler savunmuşlardır.

⁷ Laikliğin inanç özgürlüğüne karşı aşırı duyarlı olan bu yorumu, Ahmet İnsel tarafından "Amerikan tipi laiklik" olarak adlandırılır (2003:302).

cemaatçiliği, dinsel değerleri" öne çıkaran Amerikan muhafazakârlığına yakınlaşmaktadır (2004:31).

Bu yaklaşıma göre din, AKP yöneticilerinin çeşitli bağlamlarda dile getirdiği gibi, bireysel bir referans noktasıdır; siyasal alandan çekilerek bireysel ve toplumsal alanda yeniden kurulması gereken toplumsal bir olgudur (Yanardağ, 2004:127). Dolayısıyla, din-siyaset, din-devlet, gelenek-modernlik, devlet-toplum-birey ilişkisindeki gerilimin, partinin dini siyasal yaşam üzerinde belirleyici rolü olan bir kurum olarak değil, ortaya koyduğu ahlaki ilkelerle siyasetin insan merkezli işleyişini güvenceye alan toplumsal bir süreç olarak görmesiyle çözüleceği varsayılır. Dine toplumsal bir kurum olarak yapılan bu vurgu, "siyasette ilkeli yaklaşımların yerini günü birlik çıkar ilişkilerine bıraktığı bir dönemde '**ahlak**'[1] en önemli değer" olarak öne çıkarır (AKP seçim bildirgesi - vurgu kaynak metine ait)⁸. Demokrasinin amacı, İslam kaynaklı bir moral topluluk anlayışına gönderme yapan bir adalet kavrayışıyla şekillenmektedir. Dine düşen rol, siyasal yaşamı belirlemek değil, insan merkezli bir politikayı dindar bir yaşamın ahlaki değerleriyle bağdaştırmaktır; çünkü muhafazakâr düşünceye göre siyaset ahlaktan kopuk olarak düşünülebilecek bir kurum değildir. Din ve geleneklerle aktarılan ahlaki değerler, topluluğun "ortak iyisi"ni güvenceye almanın başlıca yoludur. Din, toplumsal birlik ve beraberliği sağlar, dayanışmacı toplumsal ilişkileri kurar ve korur: Sınıfa, ırka, milliyete önem vermeyen, azla yetinmeyi, şükretmeyi özendiren, çalışmayı ibadet olarak gören bir kurum olarak din, bu özellikleriyle "tarif edilen devlet-toplum modelinin ve toplumsal bağlaşma, dayanışma kurgusunun önemli bir dayanağı" olarak görülmektedir (Türk, 2004:79).

AKP'nin muhafazakârlık anlayışı içinde din, gelenek ve ahlak bir arada değerlendirilir. Muhafazakârlık, geleneğin ve toplumsal değerlerin taşıyıcısı olması nedeniyle en önemli toplumsal kurum olduğunu ileri sürdüğü ailenin korunmasına yönelik politikalara merkezi bir rol atfeder; ailenin korunması toplumun da korunmasıdır; çünkü toplum ortak kadere sahip büyük bir aileden ibarettir. Muhafazakârlık, aile kurumunun devamının, hem özel mülkiyetin korunması, hem de kapitalizmin bireye verdiği zararın telafisi yoluyla istikrarın sağlanması için zorunlu olduğunu iddia eder.

Din, gelenek ve ahlak ilişkisinin temelinde ortak iyiye yapılan vurgu, beraberinde topluma ilişkin organik bir kavrayışı getirmektedir. Partinin

8 Heper ve Toktaş, çağdaş Türkiye'de İslam, modernite ve demokrasi sorununu Tayyip Erdoğan örneğinde ele aldıkları yazılarında, ahlaki değerlere yapılan bu vurgunun Erdoğan'ın mistik İslamdan kaynaklanan normatif değer sistemine duyduğu yakınlıkla ilişkili olduğunu belirtirler (2003:169).

topluma bakışı, seçim bildirgesinde “Toplum; aile, okul, mülkiyet, din, ahlak gibi köklü kurumların oluşturduğu kültür ortamında kendini yenileyerek varlığını sürdüren canlı bir organizmadır.”; “Türk toplumu, bu coğrafyada ortak bir kaderi paylaşan, acı-tatlı hatıraların birleştirdiği büyük bir ailedir” sözleriyle dile getirilir⁹. Bu türden, tek tek bireylerin üzerinde, onları kuşatan organik bir toplum kavrayışının, beraberinde partinin kendi kimliğini tanımlarken başvurduğu demokrasi söylemiyle çelişen baskıcı eğilimleri getirmesi kaçınılmaz görünmektedir. Nitekim An-Na'im, “Liberal İslamcı Söylemde Demokrasi Kavramı” başlıklı çalışmasında, halkı organik bir bütün, tek bir birim olarak gören bir yaklaşımla demokratik meşruiyet iddiasında bulunanların “halkın ne istediğini bildikleri” gerekçesinden yola çıkarak “halkın ne istemesi gerektiğini de bildikleri” noktasına kolaylıkla ulaşabileceklerini belirtir ve organik toplum görüşünün demokrasiyle bağdaşmazlığına dikkat çeker (2002: 63-64). Böyle bir kavrayış içinde, çoğulculuk, ancak topluluklar temelinde geçerli kılınacak bir değerdir. Gülalp'in belirttiği gibi, “bu yolla topluluk kimliklerini güçlendirmek, sadece bireylerin birey olarak haklarını yok saymakla kalmaz, dahası bu hakların kolaylıkla bastırılmasına da katkıda bulunur” (2003:165). Birey, yalnızca türdeş bir topluluğun üyesi olarak tanımlandığında, kaçınılmaz olarak, topluluğun öncelikler hiyerarşisi içinde belirlenen baskıcı uygulamalar karşısında savunmasız kalabilecektir.

Son olarak, AKP'nin kendisini cumhuriyetin temel ilkeleriyle olduğu kadar, serbest piyasa ekonomisi ve dünya sistemiyle bütünleşen, rekabetçi bir iktisadi anlayışı benimseyen bir parti olarak tanımlaması (bkz. Parti Programı); onun muhafazakâr kimliğini nerede konumlandığını ortaya koyması açısından anlamlıdır. Bu noktada, AKP muhafazakârlığının, Türkiye'de muhafazakârlık ve liberalliği birbirine eklemleyen Özal geleneğini devam ettiren bir çizgiyi benimsediği söylenebilir. “Gerek kamusal gerek özel alanda ‘pratik faydası’ olan ‘her şeye’ açık bir tutum sergileyen ve popülist bir çizgiye yönelen Özalci pragmatizm” (Bora/Erdoğan, 2004:644) AKP tarafından da benimsenir. Böylece, “devletin küçültülmesi gibi liberal bir tutumun yanında

9 Benzer şekilde, Tayyip Erdoğan, TBMM'deki 18 Mart 2003 tarihli konuşmasında okuduğu hükümet programında, toplumu bir aile olarak gören yaklaşımı partinin muhafazakâr kimliğiyle şu şekilde ilişkilendirir:

Bizim muhafazakâr kimliğimizin temel felsefi ve siyasal kaygısı, bireyi koruyabilecek bir aile olan toplumsal organizmayı sağlıklı ve bir arada tutabilmektir. Bize göre bireysel özgürlüğün tam olarak tesis edilebilmesi, bireyi soyut, silik ve siyasal iktidar karşısında korumasız kılmaktan değil, onu toplumsal alan içinde sivil ve sosyal oluşumlarla teçhiz etmekten geçmektedir. Toplumun ve toplumsal değerlerin korunması temel olmalıdır.

dine ve geleneklere yapılan vurgu” ile “herhangi bir iç tutarlılık sergileme kaygısı olmayan” (Köker, L., 2004: 275-276; 288-289) bir eklemlenme ortaya çıkar.

II. AKP'nin Katılımcı Demokrat Kimliği ya da Demokrasinin “Derinleştirilmesi” Söylemi

Çalışmada, parti programı, seçim bildirgesi, acil eylem planı ve parti ileri gelenlerince yapılan çeşitli konuşmalar, yayınlar ile milletvekillerinin parlamentodaki konuşmaları üzerine yapılan inceleme, partinin demokrasinin anlamına ve kapsamına ilişkin temel yaklaşımının farklı politika kavrayışlarına dayanan kavramsal yeğlemeleri bir arada ve çoğunlukla içinde geliştikleri bağlamlardan kopartarak, birbiriyle çelişir biçimde kullandığını göstermektedir. Bu kavramlar, genel olarak egemen politika yapma tarzlarına yeni sol, radikal demokrat ve yeni liberal-muhafazakâr yaklaşımlar içinde getirilen eleştiriler temelinde ortaya çıkmışlardır¹⁰. AKP'nin demokrasi söylemi içinde yer alma biçimleri ise, bu farklı yaklaşımların politika kavrayışları içinde gelişen eleştiri ve taleplerin bir arada yer aldığı bir eklektizm ortaya koymaktadır. Parti genel başkanı Recep Tayyip Erdoğan, AKP'nin söylemsel düzeyde farklı politika

¹⁰ Örneğin, bu söylem içinde mevcut düzenin eleştirisi, izleyen sayfalarda ayrıntıları ve örnekleriyle göreceğimiz gibi, bir yandan uzlaşi alanı olarak siyaset; toplumsal çeşitlilik ve farklılık; farklılıklara temsil olanağı sağlamak; tolerans ve hoşgörü; toplumun istek ve arzularının politik sürece doğrudan yansıtılması; toplumsal mutabakattan güç alan bir politika; katılımcı ve özgürlükçü yeni bir anayasa talepleriyle yeni toplumsal hareketlerin ve yeni solun demokratik politika kavrayışlarıyla örtüşen bir çizgiye taşınmaktadır (bkz. Melucci, 1993). Diğer yandan, bireysel özgürlükle siyasal özgürlüğü birlikte düşünmemize yarayan bir özgürlük kavrayışı; kolektif hak ve özgürlükler; çoğulculuk; müzakereci demokrasi; şeffaflık ve hesap verilebilirlik; çokseslilik; çokkültürlülük; kültürel farklılıklara eşit saygı; özyönetim; demokratik pratiklerin çoğaltılması gibi talepler aracılığıyla radikal demokrasi tartışmalarının temel iddialarıyla örtüştüğü görülmektedir (Bkz. MOUFFE, 1992 Ve 2000; TAYLOR, 2005). Ayrıca, bireyin devlet karşısında korunması; toplumsal alan içindeki sivil ve toplumsal oluşumlarla toplumun, toplumsal değerlerin ve ailenin korunması; kamu yönetiminde merkezîyetçi ve hantal yapıların aşılması; yönetimde etkinlik; kaynak ve hizmetlerin yerel yönetimlere devri talepleri ile de yeni liberal ve muhafazakâr politika kavrayışlarıyla (Köker, L., 2004) örtüşmektedir.

kavrayışlarını bir araya getiren bu girişimini “demokrasinin derinleşmesi” olarak adlandırmaktadır (2004:9)¹¹.

Aşağıda, yeni sol ve radikal demokrat politika kavrayışları ile yeni liberal/muhafazakâr yaklaşımlardan ödünç alınarak AKP'nin demokrasi söyleminin ana eksenlerine taşınan “hoşgörü kültürü ve farklılıkların bir arada yaşaması”; “temsili demokrasinin katılım modelinin genişletilmesi” ve “iktidarın sınırlandırılması, merkeziyetsizleşme ve devletin küçülmesi” taleplerinin AKP ileri gelenleri ve milletvekilleri tarafından nasıl anlamlandırıldığı sorusu, bu üç başlık altında ele alınarak yanıtlanmaya çalışılmıştır. Her üç politika kavrayışı içinde de –farklı yönelimlerle olmakla birlikte- önemli politik aktörler olarak görülen “sivil toplum örgütleri”nin AKP'nin muhafazakâr demokrasi söylemi içindeki yeri ise ayrı bir başlık altında incelenmiştir.

Uzlaş Kültürü ve Farklılıkların Bir Arada Yaşaması

Erdoğan, Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu'ndaki konuşmasında (2004), demokrasiyi kurumlara ve seçimlere indirgenmiş “mekanik” bir süreç olarak görmek yerine “idari, toplumsal, siyasal alanlara yayılmış organik bir demokrasi” anlayışının geliştirilmesi gerektiğini belirtir ve demokrasiyi bir “diyalog, tahammül ve uzlaş rejimi” olarak tanımlar. Türkiye demokrasisinin “kendine özgü” sınırlamalarını aşmanın yolunun, “çoğulculuk,

11 Burada “demokrasinin derinleştirilmesi” talebini, Yalçın Akdoğan'ın (2004) partinin Üçüncü Yolcu çizgisini vurgulamak üzere Giddens'a atıfla kullandığı “demokrasinin demokratikleştirilmesi” iddiasıyla ilişkilendirebiliriz. Ne var ki, AKP ileri gelenlerinin ve kimi yazarların (bkz. türk, 2004) başvurduğu bir niteleme olmasına rağmen, AKP'nin muhafazakâr ve kimi ölçülerde de neo-liberal olarak adlandırılabilir politik çizgisiyle, Üçüncü Yol'u ilişkilendirmek oldukça sorunlu görünmektedir. Öncelikle, sosyal bir kurum olarak aileye ve sosyal dayanışmanın yeniden tesisinde sivil topluma verilen önem, devletin küçülmesi, yönetim, bir uzlaş ve diyalog kültürünün oluşturulması gibi kimi taleplerinde söylemsel düzeyde görülen yakınlaşmaya rağmen bu kavramlara yapılan vurgunun altında yatan hedefin ve politika kavrayışının farklılığına dikkat çekmek gerekir. Üçüncü Yol ve Muhafazakâr Demokrasi arasında ayrıntılı bir karşılaştırma, bu yazının kapsamı dışındadır. Ancak burada, Üçüncü Yol'un her şeyden önce, önde gelen savunucusu Anthony Giddens'in belirttiği gibi, “neoliberalizme alternatif bir politika felsefesi” (2001:30) olduğunu ve Avrupa sosyal demokrasisinin “sosyal dayanışmanın dinamik bir ekonomiyle birleştirilmesi” amacıyla revizyondan geçirilmesi hedefiyle ortaya çıktığını (2001:5) belirtmekle yetinebiliriz.

çok seslilik ve tahammül duygusunu sindirebilmiş bir demokrasi”nin kurulmasından geçtiğini belirtir. Erdoğan’a göre bu, “derin demokrasi”dir.

AKP’nin “derin demokrasi” kavrayışı, öncelikle, uzlaşi kültürüne dayalı bir siyaset alanı talebiyle ortaya çıkar. Bu talep, toplumsal ve kültürel çeşitliliklerin, demokratik çoğulculuk, hoşgörü ve tolerans ortamında, bir arada yaşayabileceği iddiasıyla şekillenir. Demokratik siyaset, farklılıklara temsil olanağı sağlayan, her türlü sorunun aktarıldığı, tüm toplumsal taleplerin yansıtıldığı, kimliklerin barış ve uzlaşma içinde varlık imkânı bulabileceği bir katılım ve uzlaşma zemini olarak kavranır (Akdoğan,15-18). Bu zeminde, farklı kimliklerin kendi inançları doğrultusunda varlık kazanması ve sürdürmesi temel bir önem taşır. Partinin laiklik anlayışıyla ilgili yukarıdaki değerlendirme de dikkate alındığında, kimlik farkları üzerindeki bu vurgunun, dinsel kimlikler ve onların öncelediği yaşam biçimlerine dayalı bir “özgürlük” ve “hoşgörü” anlayışıyla ilişkilendirildiğini saptayabiliriz¹². Bu yönelim, farklı inanç ve kültürlerin altını çizen özgürlük ve eşitlik kavrayışıyla, partinin seçim bildirgesinde de açıkça dile getirilmektedir:

Demokrasi, millete hizmet için yapılan bir siyasi yarış ve hoşgörü rejimidir. Bu rejimde, kimsenin diğerlerine göre daha üstün hak ve imtiyazı yoktur. **Farklı inanç ve kültürleri ülkemiz için bir zenginlik** kabul eden **PARTİMİZ**, değişik dil, din, soy ve sosyal statüden insanın kanunların eşit koruyuculuğu altında özgürce yaşamasını ve siyasete katılmasını gerekli görür (vurgu kaynak metne ait).

TBMM’deki konuşmalarda da “hoşgörü”, bir yandan “dinsel hoşgörü”ye yapılan vurguyla partinin çokkültürlülük anlayışını temellendiren bir kavram olarak ortaya çıkarken, bir yandan da hem Türkiye’nin AB ile bütünleşmesi konusunda dile getirilen iddiaların, hem de Türkiye’de siyasetin genel işleyişine getirilen eleştirilerin temel odaklarından birini oluşturur. Dinsel hoşgörü

12 Nilüfer Göle, günümüzde İslamcı hareketlerin coğrafi alanda olduğu gibi sembollerin ve değerlerin üretimine, değişimine yaptıkları katkıyla kültürel ve siyasal anlamda da merkezde yer aldıklarını; böylece, bu yeni oluşum içinde “sistemin reddedilmesi mantığı”nın yerini, “katılımın mantığı”nın aldığını belirtir (Göle, 2002:179-180). Göle’ye göre, siyasal İslam “sosyal katılımı arzulayan ve kamuoyu tarafından fark edilmeyi isteyen Müslüman aktörlere, kendilerini tanımlayıcı yeni bir dil” verir ve “İslami siyaset, yeni sosyal grupların sisteme katılımını teşvik ettiği ölçüde bunu demokratik sürecin derinleşmesi ve genişlemesi olarak düşünebiliriz.” (2002:181). Göle’nin 2002’de yaptığı bu saptamanın, bugün AKP’nin sistemle bütünleşme ve çokkültürlülük ve katılıma dayalı bir demokratik yapı içinde İslami değerler üzerine kurulu yaşam tarzına meşru bir konum sağlama girişimini açıklamak açısından da anlamlı bir zemin oluşturduğu söylenebilir.

kavramı, AKP milletvekillerinin Meclisteki konuşmalarında, özellikle, İslam dininin insana bakışının temel özelliği olarak vurgulanır. Mevlana İslam'daki hoşgörünün felsefi temellerini vurgulamak için sıklıkla başvurulan kaynaklardan biridir. Bu çerçevede, Mevlana'nın insanlığın barışına, fikir özgürlüğüne, kardeşliğe verdiği önem, hoşgörü ve çokkültürlülük bağlamında Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyeliği tartışmalarıyla ilişkilendirilir. Örneğin Konya Milletvekili Remzi Çetin, Mesnevi'yi Fransızca'ya çeviren ve kendisi de sonradan Müslüman olan Eva de Vitray Meyerovitch'ten alıntı yaparak dinlerin "kardeşçe bir evrensellik" içinde bir arada yaşayabilirliğine dikkat çeker:

Mevlânâ'nın Konyasında yüzyıllarca, dinler, olağanüstü bir beraberlik yaşadı. Hoşgörü değildir söz konusu olan. Bu kelimeyi sevmiyorum; çünkü, daima yukarıdan bakmayı çağırıyor. Söz konusu olan, hakikaten, bir kardeşçe evrenselliktir. Burada hemen belirtiyim ki, İslamın esası da budur.¹³

Bu bağlamda, Avrupa Birliği'nin 17 Aralık 2004 tarihinde Türkiye'nin üyelik müzakerelerine başlaması konusunda vereceği karar da Mevlana'nın hoşgörü anlayışıyla ilişkilendirilir¹⁴. Hatta, İstanbul'un fethinin bile, "Türk milletinin dünya medeniyetine, kültürüne hediye ettiği hoşgörü dersi" ile anlamlandırılması önerilmektedir¹⁵. Fetih, doğu ve batı uygarlıklarının "uzun ömürlü bir köprü üzerinde" buluşabilmesini, "daha önce ve daha sonra ulaşılammış bir hoşgörü ve anlayış iklimi"nin oluşmasını sağlamıştır¹⁶. Türk kültürünün geniş hoşgörü birikimi, AKP milletvekili Recep Garip'e göre, batı ve doğu arasındaki sentezin ortaya koyduğu "evrensel bir kültür"ün oluşumunun da temelidir:

Doğu'nun mistisizmi ile Batı'nın realizmindeki aşırılıklar, ancak ve ancak Türk kültür ve medeniyetinin geniş hoşgörü ve birikimiyle arındırılıp, sentezlenebilir, bir araya getirilebilir; dayanışmalı evrensel bir kültür doğumu gerçekleştirilmiş olur. Bu da, tarihi bir sorumluluktur diye düşünüyorum¹⁷.

Benzer şekilde, Sivas olaylarının yıldönümünde de, Türk toplumunun "yüzyıllarca birlikte, uyum içerisinde, kardeşçe, hoşgörü ve barış içerisinde,

13 TBMM Genel Kurul Tutanağı; 16 Aralık 2003, s. 14.

14 Aslında bu konuda benzeri bir vurgu, 17 Aralık tarihinden bir gün önceki konuşmasında CHP milletvekili Yakup Kepenek tarafından da yapılır. Kepenek, Türkiye'deki hoşgörü kültürüne ve Anadolu aydınlanmasına işaret ettiği konuşmasında Mevlana'nın adını Pir Sultan Abdal'la birlikte anar.

15 Alaattin Büyükkaya, TBMM Genel Kurul Tutanağı, 26 Mayıs 2005; s. 13.

16 Ekrem Erdem, TBMM Genel Kurul Tutanağı, 1 Haziran 2005, s. 8.

17 Recep Garip, TBMM Genel Kurul Tutanağı, 26 Aralık 2004, s. 55.

yan yana yaşadığı” belirtilmekte, toplumsal uzlaşmayı bozma girişimleri “nifak sokma” olarak adlandırılmaktadır¹⁸.

Hoşgörü kültürü adı altında betimlenen bu “birlikte yaşama” özelliği, hem AKP’nin laiklik anlayışına getirdiği muhafazakâr yorum çerçevesinde, din ve inanç özgürlüğü bağlamında herkesin kendi inançlarına uygun bir yaşam biçimini benimsediği¹⁹ bir toplum modeline, hem de partinin, Avrupa Birliği’ne üyelik tartışmaları çerçevesinde Müslüman Türkiye’nin Hristiyan Avrupa içinde kendine bir yer edinebileceği, kendi gelenekleri ve Müslüman kimliğiyle Avrupa kültürüne eklenilebileceği iddiasına olan bağlılığını ortaya koymaktadır. Bu yönüyle, “vatandaşların birtakım dini ve kültürel taleplerde bulunmasının irtica, sadece irtica ve bölücülük bağlamında ele alınması”nın “sorunları içinden çıkılmaz hale getirmekte” olduğu belirtilmekte; bu taleplerin dikkate alınmasını da kapsayan farklılıklara saygı, içeride sağlanacak sosyal barış, huzur ve güven ortamının²⁰ Türkiye’nin batıyla bütünleşmesinin de başlıca koşulu olduğu vurgulanmaktadır.

Uzlaşma ve hoşgörü kültürü üzerine yapılan vurgunun görünürlük kazandığı bir diğer bağlam, terörün sonlandırılması, Güney Doğu ve Doğu’da huzur ve barışın kalıcı olması, DGM’lerin kaldırılmasıdır. Burada hoşgöründen anlaşılan, öncelikle, Türk toplumunun farklı düşünceleri kabul etmesi, bunlara saygı göstermesidir: İnsanımız, “yakın zamana kadar bütün şiddetiyle yaşadığımız terör eylemlerine rağmen, farklılıkları ve aykırı düşünceleri kabul konusunda derin bir hoşgörü kültürüne sahip olmuştur.”²¹ Fakat aynı zamanda, devletin de vatandaşına karşı hoşgörsünden söz edilmektedir ki, bu devlet-toplum ilişkisinde bir dönüşüm talebine işaret etmektedir: Topluma kazandırma yasasının görüşüldüğü 22 Temmuz 2003 tarihli Genel Kurul oturumunda, “bölge halkını devletiyle barışık hale getirmek” gereği üzerinde duran AKP Bingöl milletvekili Mahfuz Güler, “Devlet de vatandaşına karşı bir kompleks içinde olmamalı, şefkat ve hoşgörü ortamını yaratmalıdır.” demektedir.

18 İçişleri Bakanı Abdülkadir Aksu, TBMM Genel Kurul Tutanağı, 29 Haziran 2005, s. 8.

19 Osmanlı’nın millet sistemine ve farklı dini inanç sahiplerinin kendi inançlarına uygun biçimde bir arada yaşayabilirliğine yapılan bu vurgu, açıkça telaffuz edilmese bile, 1990’lı yılların başlarında İslami çevrelerde sıklıkla dile getirilen farklı cemaatlere kendi inançları doğrultusunda farklı hukuk kodlarının uygulandığı “Medine Vesikası” tartışmalarını hatırlatmaktadır.

20 Nihat Ergün, TBMM Genel Kurul Tutanakları, 19 Haziran 2003, s. 37.

21 İçişleri Bakanı Abdülkadir Aksu, TBMM Genel Kurul Tutanakları, 17 Aralık 2003, s. 11.

AKP'nin çokkültürlülük ve farklı kimliklerin bir arada yaşaması talebi üzerine kurulan demokrasi söyleminin dikkat çekici özelliklerinden birisi, bu söylemi haklarla tamamlanmış bir çokkültürlülük anlayışı düzeyine taşıyamamasıdır. Birlikte yaşamaya yapılan vurgu, ana hatlarıyla toplumdaki her farklı grubun kendi düşüncesine, geleneklerine, inançlarına uygun biçimde yaşaması ile anlamlandırılmaktadır. Charles Taylor'un batıda on sekizinci yüzyıldan itibaren oluştuğunu belirttiği, "insanların içsel 'haysiyet' (dignity) değerine göre eşit muameleyi hak ettikleri" (Köker, L., 2005:13) ve "tüm vatandaşların eşit haysiyette olduğu" düşüncesiyle halkları ve adlandırmaları eşitleme talepleri ile gelişen eşitlik politikası (Taylor, 2005, 46,51) batı geleneği içinde farklılıklara saygıyı ve hoşgörüyü yasal bir çerçeveye içine oturtmayı hedeflemiştir. Evrensel eşitlik ilkesinin adlandırdığı "eşit vatandaşlık" talepleri, bireyleri veya grupları farklı kılan ayırıcı özellikleri de güvenceye almaktadır; çünkü bu ilke temelinde, "evrensel olarak paylaşılmayan bir şeyi tanımamız ve ona toplumsal bir konum vermemiz" beklenmektedir (Taylor, 2005, 54). Oysaki AKP'nin çokkültürlülük söylemini dayandığı "hoşgörü" iddiası, dil, cinsiyet, etnik kimlik temelli farklılıkların korunması yönünde yasal önlemleri de kapsayacak nitelikteki "eşitlik" taleplerini dile getirmemekte, öncelikli olarak dinsel kimlik temelinde şekillenen veya İslam dininin hoşgörü anlayışı ile açıklanan bir "bir arada yaşanabilirlik" iddiası ile sınırlandırılmaktadır. Çoğunlukla mitleştirilmiş bir geçmişten taşınan bu iddia, AKP'nin söyleminde "ötekini" yalnızca dinsel bazda tanımlanmış bir birliktelik anlayışı içinde var klabilmektedir.

Temsili Demokrasinin Katılım Modelinin Genişletilmesi

AKP ileri gelenleri ve milletvekilleri, çeşitli bağlamlarda halkın geniş boyutlu katılımına dayalı bir demokrasi anlayışının benimsenmesi gereğinden söz etmektedirler. Partinin, temsili demokrasinin katılım modelinin genişletilmesine ilişkin beklentisi, seçim bildirgesinde şu sözcüklerle ifade bulur:

Sivil toplum kuruluşlarının yönetime daha aktif katılımı ile temsili demokrasinin **katılımcı demokrasiye** doğru gelişmesi sağlanacaktır. Böylece vatandaş, sadece seçimden seçime değil, güncel gelişmeler için de iradesini siyasal sürece yansıtmaya fırsatı kazanacaktır.

....

.... **AK PARTİ**, demokrasiyi, halkın geniş boyutlu katılımı ile sürekli geliştirilmesi gereken bir süreç olarak görmektedir. Bu kapsamda, **çoğulcu ve katılımcı demokratik** siyasal sürecin sivil

toplum örgütlerine açılması ve karar verilecek konularda ilgili toplum kesimlerinin görüş ve önerilerinin alınması sağlanacaktır (vurgu kaynak metne ait).

AKP ileri gelenlerinin, birçok zeminde “topluma yayılmış”, “sivil toplumla bütünleşmiş” bir siyaset anlayışını öne çıkardığı görülür. Bu yaklaşım, demokrasiyi “kamusal diyalogun karşılıklı hoşgörü ilişkisi içinde ötekiyle birlikte yaşama olanağını sağlaması” üzerine kurulu bir diyalog rejimi olarak da adlandırır (Akdoğan, 2004:67).

“Katılma”, meclisteki konuşmalarda da demokratikleşme ve demokrasinin güçlendirilmesi bağlamında sıklıkla başvurulmuş kavramlar arasındadır. Ancak AKP milletvekilleri, katılımcı demokrasi ve katılım kavramlarını parti ileri gelenlerinin vurguladığı gibi temsil sisteminin dışına çıkan, yurttaşın siyasal alanda etkin biçimde rol almasına ve diyaloga dayanan süreçler aracılığıyla değil, daha çok “seçme-seçilme hakkı” ve “kadınların siyasete katılması” gibi temsil mekanizmalarının güçlendirilmesine yönelik kavramlar düzeyinde kullanırlar. Örneğin, milletvekili seçilme yaşının 25’e indirilmesi konusu görüşülürken, bu gereklilik demokrasinin bir katılımcılık rejimi olmasıyla açıklanır.

Demokrasi bir çoğunluk rejimi mi yoksa demokrasi bir çoğulculuk ve katılımcılık rejimi midir. ... Bugün, Türk demokrasisi ve siyaseti adına önemli bir gündür; burada kullanacağımız oylarla, bugün burada atacağımız adımlarda Türkiye insanın siyasete karşı tavrını ve siyasi sistem içindeki yerini belirleme imkanına kavuşmuş olacağız.

...

Temsili demokrasi açısından bu tabloda herhangi bir sorun görülmemeyebilir. Katılımcı demokrasi açısından, adaylık hakkından yoksun bırakılan 40 000 000 insanın varlığı, onulmaz bir yara olarak ne yazık ki önümüzde durmakta²².

Bu çerçevede, katılımcı demokrasiden anlaşılanın, temsili demokrasinin kurumları düzeyinde seçme-seçilme hakkını düzenleyen birtakım yasalar yoluyla gerçekleştirilecek iyileştirmeler olduğu görülür. Benzer bir yönelim, kadınların temsil süreçlerine katılımı konusunda ortaya çıkar. AKP milletvekili Serpil Yıldız, kadınların en temel sorununun “karar verme süreçlerinde yeterince temsil edilememek” olduğunu belirtir ve “kadınların kamusal alana etkin bir biçimde ve nüfus oranlarını temsil edecek şekilde katılamaması”nı temsil sorunuyla ilişkilendirir. Kadınların temsil dışı kalması, karar verme süreçlerinin geçerliliğinin sorgulanmasını gerektiren bir etmen olarak görülür.

Bununla birlikte, Yıldız'ın kadının siyasetteki rolüne ilişkin yaklaşımı kadının siyasetteki işlevine dair görüşleri nedeniyle dışlayıcıdır: Sözlerinin devamında, “Unutulmamalıdır ki, kadınlarımız, siyasete hoşgörü, uzlaşma ve ahenk katacaktır” der²³. Böylece siyasal özne olarak kadın, parçalanmış çıkar çatışmalarının ve bunlara dayalı uzlaşmazlıkların alanı olan siyasette dışsal bir aktör, kadın olmaya atfedilen ataerkil değerlerle bağdaşık biçimde, ona uzlaşma ve uyum katacak bir etmen olarak görülür.

Halkın siyasal süreçlerde pay alması çerçevesinde geliştirilen katılım anlayışı ise, AKP milletvekilleri tarafından ağırlıklı olarak “sorunların halkla paylaşılması”na indirgenir.

Evimizin sorunları var; evimizin sorunlarını, evin halkıyla paylaşmalıyız. Ülkemizin gerçek sahibi olan milletimizle, sürekli, hem iktidar olarak hem muhalefet olarak bir araya gelmekten kesinlikle endişe etmemeliyiz. Bu sorunlarımızı, köylümüzle, esnafımızla, işçimizle, dar gelirl-imizle, memurumuzla paylaşmalıyız. İktidar milletvekilleri-rine, muhalefet milletvekillerine ve bakanlarımıza düşen en önemli görevlerden bir tanesinin bu olduğunu düşünüyorum; çünkü, evin sorunlarını evdekilerle paylaştığımız sürece, evdekiler, bu sorunların çözümüne katkı sağlayacaklardır²⁴.

Sorunların halkla paylaşılması iddiası üzerine kurulan bu söylemin, 1960’larda gelişen ve demokrasinin evde, işyerinde, okulda katılım olanaklarını artırma yoluyla yaygınlaştırılması talebi üzerine kurulan “katılımcı demokrasinin” (pateman, 1989) aksine, katılımı karar alma süreçlerinden çok “sorunların giderilmesi” aşamasında devreye giren ve devletin yükünü paylaşmak anlamına gelen bir edim olarak değerlendirildiği belirtilebilir.

İktidarın Sınırlandırılması: Merkeziyetsiz-leşme ve Devletin Küçülmesi

AKP’nin demokrasi söyleminin üçüncü eksen, sınırlandırılmış ve tanımlanmış bir siyasal iktidar talebiyle şekillenir. Ancak bu talebin dayandığı temel argüman, yeni sağın ve neo-liberal politikanın 1980’lerden bu yana ileri sürdüğü “devletin küçülmesi” tezinin ötesine geçemez. “Devletin asli fonksiyonlarına çekilmesi”, “küçük ama dinamik ve etkili bir devlet” haline gelmesi, “ekonomik faaliyetlerinin daralması”, AKP için siyasal iktidarın sınırlandırılmasının başlıca biçimidir. Seçim bildirgesinde, merkezi idare

23 Serpil Yıldız, TBMM Genel Kurul Tutanağı, 6 Mart 2003, s. 7.

24 Nihat Ergün, TBMM Genel Kurul Tutanağı, 18 Aralık 2003, s.40

reformu, yerel yönetimlerin güçlendirilmesi, yönetimde şeffaflaşma devletin küçülmesiyle ilişkilendirilirken rekabetçi piyasa ve çoğulcu demokrasi arasında da bir tür karşılıklılık ilişkisi varsayıldığı görülür. Bu yönüyle, kamu yönetiminde merkeziyetsizleşme ve yönetim kavramları özelleştirme politikaları ile birlikte anılır. Yurttaşların yönetime katılması ile şirketlerin yüzde yüz müşteri memnuniyeti sağlama politikasıyla ilgili bir kavram olarak gelişen “toplam kalite yönetimi” arasında kurulan koşutlukla²⁵, kamu yönetimi bir şirket yönetimi olarak algılanır:

AK PARTİ, değişen ve yenilenen yönetim yapısıyla, vatandaşlarına kaliteli ve hızlı kamu hizmeti sunabilmek amacıyla, yeni bilgi ve iletişim teknolojileri ile iyi yönetim ilkelerini kullanarak, **şeffaf, bütüncül, eşitlikçi, basit iş süreçlerine** sahip bir devlet yapısının halkımıza hizmet vermesini sağlayacaktır (Seçim bildirgesi; vurgu kaynak metne ait).

Kamu yönetiminin örgütleniş ve işleyişinde öngörülen bu değişim, partinin seçim bildirgesinde “tepeden inme ve tek yönlü anlayışlar” yerine “yönetişimci” bir anlayış vaadiyle şekillenir. AKP milletvekili Ahmet Münir Erkal, TBMM Genel Kurulu’ndaki konuşmasında, yönetim kavramının hayata geçmesini “ülkede, şu veya bu şekilde rol alan tüm aktörler, tüm vatandaşların yönetime katılmasını sağlamak, herkesin düşünce ve görüşlerinin oluşacak yönetim projesinde bulunmasına imkân sağlamak” olarak tanımlar²⁶. Ayrıca, yönetim kavramına yapılan vurguyla “yönetime katılma”dan kastedilenin, kamu yönetiminde ve yerel yönetimde ortaya çıkacak yeniden yapılanmalar yoluyla ve siyasal istikrarı da gözetecek biçimde “verimlilik ve halk odaklı” bir anlayış geliştirmek olduğu anlaşılar²⁷.

“Yurttaşların ve idarenin çıkarlarının birleştiği, hak ve sorumlulukların yaşama geçirildiği mekanizmaları, kurumları ve süreçleri” kapsayan²⁸ yönetim ilkesinin hayata geçirilmesi, devlet, piyasa ve toplum arasında diyalogun sağlanmasının başlıca koşullarından birisi olarak görülmektedir. Böylece, bunlar “birbirlerinin alternatifi değil, tamamlayıcısı” olarak işlev görecektir (AKP seçim bildirgesi). Bu bağlamda, devletin toplum ve sivil kültür üzerindeki denetiminin azalmasının, “vatandaşını tanımlayan, biçimlendiren, ona tercihler dayatan değil, vatandaşın tanımladığı, denetlediği ve

25 AKP seçim bildirgesinde, “Yönetim ve karar alma sürecinin her aşamasında toplam kalite anlayışı benimsenerek belirsizlikler azaltılacak ve ‘**öngörülebilir**’ bir yönetim sağlanacaktır” denmektedir.

26 Ahmet Münir Erkal, TBMM Genel Kurul Tutanağı, 8 Ekim 2003, s.30.

27 Muzaffer Baştopçu, TBMM Genel Kurul Tutanağı, 16 Şubat 2005.

28 Nimet Çubukçu, TBMM Genel Kurul Tutanağı, 4 Kasım 2003, s.50.

şekillendirdiği bir devlet” haline gelmesinin başlıca yolu, bu türden bir küçülme sonucunda ortaya çıkacak “sivil toplum, piyasa, devlet” işbirliği olarak görülür. Bu işbirliği, seçim bildirgesinde şöyle ifade edilir:

AK PARTİ, yönetime katılımı engelleyen yasal ve idari etkenleri kaldırarak, kamu yönetimine sivil toplumun daha aktif katılımını sağlayacaktır. İş dünyası, sendikalar, meslek odaları, çiftçi örgütleri ve gönüllü kuruluşların, sorunlarını, hizmet alanlarındaki kamu görevlileri ile birlikte çözmelerini kolaylaştırıcı mekanizmalar geliştirilecektir.

Ekonomik ve sosyal alanda hiçbir zaman etkin olmaması gerektiği vurgulanan devlet, bir “sosyal devlet” olarak tanımlansa da, sosyal devlet olma yolundaki temel görevlerini, sözü geçen bu işbirliği adı altında, sivil toplum ve piyasaya yüklemiş görünmektedir.

Sivil Toplum Örgütleri

Genel bir değerlendirme, AKP'nin demokrasi söylemi içinde, sivil toplum örgütlerinin devletin kaynak ve eleman yetiştiremediği durumlarda devreye giren ve sağlık, sosyal güvenlik, eğitim gibi alanlarda özel teşebbüsün bıraktığı boşluğu dolduran araçlar olarak görüldüğünü ortaya koyar (bkz. Akdoğan, 2004:70). Devletin küçülmesi söylemiyle uyumlu biçimde, devletin sosyal adaleti ve sosyal güvenliği sağlama görevi, topluma ve aileye (özellikle de aile içindeki huzuru sağlamakla yükümlü kalınan kadına) yüklenmektedir (İnsel, 2003:304; Coşar/Özmen, 2004:67). Bu yaklaşım içinde din-devlet ve devlet-toplum ilişkisi “geleneksel ahlak” ile belirlenirken, sivil topluma bakışın merkezinde de İslami adalet anlayışı yatmaktadır. Toplum organik bir bütün olduğuna göre, ona yapılacak her türlü dışarıdan müdahale “toplum mühendisliği”dir (Çaha, 2004:66); sivil toplum örgütleri ise hem “geleneklerin korunmasında” (Barry, 2004:37), hem de sosyal adaletin sağlanmasında “içeriden” faaliyet gösterecek başlıca aktörlerdir. Daha en baştan, İslamcı cemaat modeliyle şekillenen ve tekil sorunlar üzerinde odaklanan bu türden bir sivil toplum düşüncesi, “demokratik sivil toplum fikrinde içsel olarak var olan katılımcı normatif standartlara ve çoğulculuğa” gereken önemi vermediğini (Köker, L., 1994:81), kişi haklarıyla desteklenmediği için de Batı’da demokratikleşme sürecine eşlik eden sivil toplum anlayışıyla çeliştiğini (Mardin, 1990) söyleyebiliriz.

AKP milletvekillerinin meclisteki konuşmalarında, sivil toplum örgütleri devlet ve vatandaş arasındaki aracı mekanizmalar olarak ele alınmakta, demokrasi ve sivil toplumun birbirinin tamamlayıcısı olduğu vurgulanmakta ve partinin sivil toplumun yönetime katılmasını sağlayıcı tedbirleri almaya devam ettiği belirtilmektedir. Sivil toplum örgütlerinin güçlendirilmesi yönündeki

yasal düzenlemeler, Türkiye'nin Avrupa Birliği hedefinin bir parçası olarak görülmektedir. Ancak, demokratik aktörler olarak sivil toplum örgütlerine yapılan vurgunun ardında yatan sivil toplum kavrayışı değerlendirildiğinde, temel yaklaşımın "kamu hizmeti sunan kurumların sivil toplum örgütleriyle işbirliği geliştirmesi" bağlamında devlet, piyasa, sivil toplum birlikteliği üzerinde odaklandığı görülür. Bu bakış açısı, sivil toplumu "üçüncü sektör" olarak adlandırır:

Avrupa Birliği demokrasi, insan hakları, özgürlük ve ekonomik refah demek. ... Hedefi tam yakalamak için devlet aygıtının çalışmasının yeterli olmadığı konusunda, artık, bütün ülke kamuoyu hemfikir. Bu amaç için, kamu sektörü, özel girişimciler ve sivil toplum örgütlerinin el ve gönül birliği içinde çalışması şarttır. Bugün kabul ettiğimiz yasayla, sivil toplumun, üçüncü sektörün önünü açtık...²⁹

Sivil toplumu üçüncü sektör olarak adlandırma yönündeki tercih, sivil toplum örgütlerinin sosyal, ekonomik, kültürel kalkınmadaki rollerini vurgulayan bir söylemle bütünleşir. Buna göre sivil toplum, demokrasi, insan hakları, özgürlük ve ekonomik refah sağlanması konusunda hizmet vermeli, çağdaş toplumlarda olduğu gibi, "toplumların sosyal, ekonomik ve kültürel kalkınmalarında önemli bir rol" üstlenmelidir³⁰. Türkiye'de sivil toplum örgütlerinin yeterince gelişip toplumun kalkınmasına katkı sağlayamamasının "demokrasinin bir ayağının sakat kalmasına" yol açtığı belirtilir. Dahası, sivil toplum globalleşme sürecinde güçlenerek devletin yasama, yürütme ve yargı organlarının yanında yerini almalı, bu süreç içinde ortaya çıkan "fırsatları" ve "tehditleri" önceden görmeye ve önlem almaya katkıda bulunmalıdır³¹.

AKP'nin devletle sivil toplumu yan yana yerleştiren bu yaklaşımı, açık ifadesini, Mevlüt Çavuşoğlu'nun şu sözlerinde bulur:

Sivil toplum kuruluşları, çoğulcu ve katılımcı demokrasinin ve sağlıklı toplumsal yapının vazgeçilmez unsurları olarak, toplumsal sorunların kalıcı, dengeli ve sorunsuz bir biçimde çözümlenmesine ve **kamu sektörünün yetersiz kaldığı alanlarda topluma hizmet götürmede** önemli role sahiptir ve bu rollerini yeterince yerine getirebilmeleri için, sivil toplum kuruluşları için yasal ve kurumsal yapının geliştirilmesi zorunluluk arz etmektedir³² (vurgu bana ait).

29 Abdülkadir Aksu, TBMM Genel Kurul Tutanağı, 31 Temmuz 2003, s.76.

30 bkz. Sinan Özkan, TBMM Genel Kurul Tutanağı, 4 Kasım 2003, s. 40.

31 Mevlüt Çavuşoğlu, TBMM Genel Kurul Tutanağı, 16 Temmuz 2004, s. 92

32 Mevlüt Çavuşoğlu, TBMM Genel Kurul Tutanağı, 16 Temmuz 2004, s. 92

Böylece, sivil toplum örgütlerinin birincil görevi, “kamu sektörünün” yetersiz kaldığı alanlarda topluma hizmet götürmek olarak tanımlanır. Bu işlev, “artık her şeyi devletten beklemeyen Avrupa toplumları”nda da sivil toplumun farklı çıkarlar, ilgi alanları ve hedefler için örgütlenmesi ile sağlanmaktadır³³.

Abdülkadir Aksu, devletin “toplumla kucaklaşma projesi” kapsamında sivil toplum karşısında gerçekleştirdiği zihniyet reformuna karşılık, sivil toplum kuruluşlarının da kendilerini yeniden tanımlamaları gereğinden söz eder:

Sivil toplum örgütleri, “daha fazla demokrasi, insan hakları, özgürlük ve ekonomik refah sağlanması konusunda sadece gösteriler düzenleyen değil, aktif çalışmalarla **devletin önünü açan** kurumlar haline gelmelidirler³⁴ (vurgu bana ait).

Sivil toplum aracılığıyla gerçekleşecek demokratikleşme hamlesi ve ülkenin özel şartlarından birisi olarak görülen ekonomik kalkınma ihtiyacı arasındaki ilişki, kimi zaman “katılımın” sınırlarını da çizer. Örneğin Çevre ve Orman Bakanı Osman Pepe, gelişme ile çevreciliğin olmazsa olmaz ögesi olarak tanımladığı katılımcılık arasında bir karşıtlık ilişkisi varsaymak yerine, sivil toplumun gündeminde olan konularda, “sürdürülebilir bir çevre, sürdürülebilir bir kalkınma ikilemini” Türkiye’nin ve dünyanın gerçeklerini dikkate alarak çözmeye gereğinden söz eder³⁵.

Böylesi bir yaklaşım, sivil toplum örgütlerini bir siyasal etkinlik ve muhalefet aracı olarak ve yurttaşların bu yolla siyasal süreçlere dahil olmasını sağlayan aktörler olarak görmekten çok uzaktır; sivil toplum örgütleri, devletle işbirliği içinde hareket ederek “devletin önünü açan”, onun yükünü paylaşan araçlardır. Bu nedenle, meslek odalarının, sendikaların, işçi ve işveren konfederasyonlarının sosyal güvenlik reformu konusunda gösterdikleri uzlaşımçı yaklaşım, Türkiye’de katılımcı demokrasi ve sosyal diyalog adına önemli bir adım olarak görülür³⁶. Aslında, “sivil toplum” hükümet politikalarının meşrulaştırmak için söylemsel düzeyde başvuru olan temel kurgulardan birisidir. Bakanlık sayısının azaltılması, yolsuzluklarla mücadele, zina yasası, YÖK yasası, yerel yönetimlerin güçlendirilmesi gibi girişimler, sivil toplumun da böyle istediği iddiasıyla gerekçelendirilir.

33 Mevlüt Çavuşoğlu, TBMM Genel Kurul Tutanağı, 16 Temmuz 2004, s. 92

34 Abdülkadir Aksu, TBMM Genel Kurul Tutanağı, 31 Temmuz 2003, s.76.

35 Osman Pepe, TBMM Genel Kurul Tutanağı, 4 Haziran 2003.

36 Murat Başesgioğlu, TBMM Genel Kurul Tutanağı, 13 Mart 2003, s. 31.

Sonuç

Recep Tayyip Erdoğan'ın demokrasinin “derinleştirilmesi” talebiyle dile getirdiği “katılımcı demokrasi”, “müzakere”, “diyalog” gibi kavramlar, gerek siyaset bilimi literatüründe gerekse siyasal ve toplumsal arenada, liberal demokrasinin krizi ve bu krizin aşılması için öne sürülen çözüm önerileri bağlamında, uzun süredir gündemde olan kavramlardır. Batıda, liberal demokrasinin yirminci yüzyılın son çeyreğinden bu yana karşı karşıya olduğu ve özellikle yurttaşların siyasetten uzaklaşması, siyasette profesyonelleşme ve temsil sorunu ile görünür kılınan kriz karşısında, demokrasinin yalnızca oy verme süreçlerine ve kamuoyu yoklamalarına indirgenmiş bir “araç” olmadığı, bireyin kendi yaşamıyla ilgili kararların alınmasına katılması yoluyla siyasal bir varlık olarak kimlik kazanmasını sağlayan temel bir süreç olduğu iddiaları, 1960'ların sonundaki “katılımcı demokrasi” ve daha sonrasında da “radikal demokrasi” tartışmaları içinde “liberal demokrasinin demokratikleştirilmesi” talebini doğurmuştur. Bu taleple şekillenen demokrasi anlayışı, krizi bir “yönetilemezlik krizi” olarak değil, liberal demokrasinin temsil prensibiyle ilgili bir “meşruiyet krizi” olarak görmekte; krizi aşmanın başlıca yolunu da örgütlü yurttaş birliklerine ve sivil topluma yayılan katılımcı süreçler ve müzakereci uygulamalar aracılığıyla siyasal alanın genişlemesinde görmektedir (Doğanay, 2003). Diğer yandan, yeni sağ ve neo-liberal politikalar içinde, kriz bir “yönetilemezlik krizi” olarak algılanmaya devam etmekte, kamu yönetiminin etkinleştirilmesi, yolsuzluklarla mücadele, devletin küçülmesi, merkeziyetsizleşme ve teknolojinin de yardımıyla yerel düzeyde ve sınırlı bir alanda gerçekleştirilen yurttaş danışma/referandum süreçleriyle krizin aşılabileceği iddia edilmektedir. AKP'nin “demokrasinin derinleştirilmesi” söylemi, getirdiği politika önerileri dikkate alındığında bu ikinci grup içinde değerlendirilebilir. Bununla birlikte parti ileri gelenleri ve milletvekillerinin sıkça başvurduğu kavramlar olan “müzakere”, “katılım”, “diyalog”, “çokseslilik”, “sivil toplum”, birinci grupta yer alan demokrasi anlayışından ödünç alınmış gibidir. Bu durum, demokrasiye ilişkin pragmatik bir bakışı ve “eklektik” bir yaklaşımı ortaya koyar. Bu yaklaşım üç temel yönelimle şekillenir: 1) Katılım ya temsili süreçlere katılım olarak anlaşılır, ya da bu süreçler içinde alınan kararların meşrulaştırılması için “halka danışma” işlevine indirgenir. 2) Özgürlük, dinsel inançlar ve İslami yaşam tarzı ile ilişkilendirilir: Organizmacı bir toplum görüşü altında, özgürlük din ve vicdan özgürlüğü, hoşgörü ve çokkültürlülük ise farklı dinsel kimliklerin biraradalığıdır. Laiklik de, bu çerçevede, din özgürlüğünün güvencesi olarak algılanır. 3) Sivil toplum örgütleri, yurttaşların seçim ve temsil süreçleri dışında siyasal etkinlik kazandığı toplumsallık alanları değil, üçüncü sektör; devlet ve piyasayla işbirliği yapan kurumlar olarak görülür. Bu üç yönelimin ortak yanı, AKP'nin

“demokrasiyi derinleştirme” projesinin onu pragmatist bir yaklaşıma, parti tercihlerine ve hedeflerinin gerçekleştirilmesinde bir araca indirgediği sonucunu ortaya koymalarıdır.

Kaynakça

- AKDOĞAN, Yalçın (2004), *Ak Parti ve Muhafazakâr Demokrasi* (İstanbul: Alfa).
- AKTAY, Yasin (2004), “İslamcılıkta Muhafazakâr Bakiye,” *Muhafazakârlık* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- AN-NA’İM, Abdullahi Ahmed (2002), “Liberal İslamcı Söylemde Demokrasi Kavramı,” *İslam ve Demokrasi* (İstanbul: Tüses Yayınları): 59-88.
- BARRY, Norman (2004), Rationalism, Conservatism and Democracy, International Symposium On Conservatism and Democracy -Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu, AK Parti.
- BORA, Tanıl (1998), *Türk Sağının Üç Hali Milliyetçilik Muhafazakârlık İslamcılık* (İstanbul: Birikim Yayınları).
- BORA, Tanıl/ ERDOĞAN, Necmi (2004), “Biz, Amadolu’nun Bağrı Yanık Çocuklar...,” Muhafazakâr Popülizm, *Muhafazakârlık* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- BULAÇ, Ali (1992), “Medine Vesikası Hakkında Genel Bilgiler,” *Birikim*: 38-39.
- COŞAR Simten/Aylin ÖZMAN, Aylin (2004), “Centre-right politics in Turkey after the November 2002 general election: neo-liberalism with a Muslim face,” *Contemporary Politics*, 10/1: 57-74.
- ÇAHA, Ömer (2004), Society in Conservative Doctrine, International Symposium On Conservatism and Democracy -Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu, AK Parti.
- ÇİĞDEM, Ahmet (1997), “Muhafazakârlık Üzerine,” *Toplum ve Bilim*, 74, Güz: 32-51.
- DESMARCHALIER, Dominique (2005), “Laïcité et démocratie: un mariage à la française », 8eme Congres AFSP, Table ronde II: Mots et dispositifs du « gouvernement démocratique », yayımlanmamış bildiri (Lyon).
- DOĞANAY, Ülkü (2005), “la rhétorique de démocratie dans le parlement Turc », 8eme Congres AFSP, Table ronde II: Mots et dispositifs du « gouvernement démocratique » yayımlanmamış bildiri (Lyon).
- DOĞANAY, Ülkü (2003), *Demokratik Usuller Üzerine Yeniden Düşünmek* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları).
- ERDOĞAN, Mustafa (2004), “Conservatism: Basic Themes,” International Symposium On Conservatism and Democracy -Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu, AK Parti.
- ERDOĞAN, Recep Tayyip (2004), International Symposium On Conservatism and Democracy -Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu, AK Parti.
- GIDDENS, Anthony (2001), *Üçüncü Yol ve Eleştirileri* (Ankara: Phonix) (Çev. Nihat Şad).
- GRING-PEMBLE, Lisa M. (2001), “Are We Going to Now Govern By Anecdote?: Rhetorical Constructions of Welfare Recipients in Congressional Hearings, Debates, and Legislation, 1992-1996,” *Quarterly Journal of Speech*, 87/ 4: 341-365.
- GÖLE, Nilüfer (2002), “İslam, Laiklik ve Demokrasi,” *İslam ve Demokrasi* (İstanbul: Tüses Yayınları):185-204.
- GÜLALP, Haldun (2003), *Kimlikler Siyaseti, Türkiye’de Siyasal İslamın Temelleri* (İstanbul: Metis).
- HELVACI, Ahmet (2006), “Muhafazakâr Duruştan Demokrat Tavıra Anakronik Bir Yolculuk,” *Muhafazakâr Düşünce*, 1-2: 193-206

- HEPER, Metin / TOKTAŞ, Şule (2003), "İslam, Mouđernity, and Democracy in Contemporary Turkey: The Case of Recep Tayyip Erdoğan," içinde *The Muslim World*, Vol. 93: 157-185
- İNSEL Ahmet (2003), "The AKP and Normalizing Democracy in Turkey," *The South Atlantic Quarterly*, 102: 2-3.
- JACOBS, Dirk (1998), "Discourse, Politics and Policy: The Dutch Parliamentary Debate about Voting Rights for Foreign Residents," *International Migration Review*, 32/3: 352-373.
- KÖKER, Eser (2005), *Kitapta Kurutulmuş Çiçekler ya da Sözlü Kültür Üzerine Düşünmek* (Ankara: Dipnot Yayınları).
- KÖKER, Levent (2005), "Charles Taylor: Kimlik/Farklılık Sorununa Sahici Demokratik Çözüm Arayışı," TAYLOR, Charles (der.), *Çokkültürcülük* (İstanbul: YKY).
- KÖKER, Levent (2004), "Liberal Muhafazakârlık ve Türkiye," *Muhafazakârlık* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- KÖKER, Levent (1994), "Kimlik, Meşruluk ve Demokrasi: Türkiye'de Yeni-Muhafazakar Kültür Politikasının Eleştirisi," *Türkiye'de Demokratik Siyasal Kültür* (Ankara: Türk Demokrasi Vakfı).
- MARDİN, Şerif (1990), "Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak Sivil Toplum," MARDİN, Ş. (der.), *Türkiye'de Toplum ve Siyaset* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- MECHAM, R. Quinn (2004), "From the ashes of virtue, a promise of light: the transformation of political Islam in Turkey," *Third World Quarterly*, 25/ 2: 339-358.
- MELUCCI, Alberto (1993), "Toplumsal Hareketler ve Günlük Hayatın Demokratikleşmesi," KEANE, John (der.), *Sivil Toplum ve Devlet* (İstanbul: Ayrıntı: İstanbul): 267-286.
- MILLER, Linda (1999), "Public argument and Legislative Debate in the Rhetorical construction of Public Policy: The Case of Florida Midwifery Legislation," *Quarterly Journal of Speech*, 85: 361-379.
- ÖZDEMİR, İnan (2004a), *İletişim Özgürlüğü Retoriği: 1980 Sonrası Türkiye Büyük Millet Meclisi Tartışmalarında İletişim Özgürlüğü* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- ÖZDEMİR, İnan (2004b), "TBMM'de Savaş Retoriği: Körfez ve Irak Savaşları," DOĞANAY, Ülkü (der), *Savaşın Yüzleri Uzlaşmanın Aşamaları/Faces of War Phases of Reconciliation* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi).
- PATEMAN, Carol (1989), *Participaion and Democratic Theory* (Cambridge: Cambridge University Press).
- SEZGİN, Ömür (2005), *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları).
- SCHEUERMAN, Bill (1995), "Is Parliamentarism in Crisis? A Response to Carl Schmitt," *Theory and Society* 24: 135-158.
- TAYLOR, Charles (der.) (2005), *Çokkültürcülük* (İstanbul: YKY).
- TÜRK, Duygu (2004), "Adaletin ve Kalkınmanın Üçüncü Yolu," *Praxis*, 12: 63-84.
- TBMM Genel Kurul Tutanakları, <http://www.tbmm.gov.tr>
- UHR, John (1998), *Deliberative Democracy in Australia* (Cambridge University Press).
- ÜSTÜNER, Fahriye (1993), *Discourse on Democracy: the Turkish Debate Between 1945-1950* (yayımlanmamış doktora tezi) (Ankara: ODTÜ).
- YANARDAÇ, Merdan (ed.) (2004), *Yeni Muhafazakârlar (Neo-Cons) Amerika'nın Kara Kitabı* (İstanbul: Çiviyazıları).